

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ПРОФІЛАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ НЕНОРМАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

О. В. КУЛЄШОВА
Л. В. МІХЕЄВА

Кризові явища в соціальному, економічному, культурному житті суспільства негативно впливають на психологічні особливості населення, провокуючи невпевненість у завтрашньому дні, тривожність, негативізм, озлобленість, агресивність, трансформацію життєвих цінностей. Наслідком падіння культурно-моральних норм стало повсюдне вживання нецензурних слів, лайки, ненормативної лексики. У підлітковому віці проблема використання ненормативної лексики та її своєчасна профілактика стає більш гострою, оскільки підлітковий вік характеризується якісними змінами, пов'язаними зі статевим дозріванням і входженням у доросле життя. Домінуючим мотивом поведінки підлітка є пошук свого місця серед однолітків, і труднощі в досягненні цього часто призводять до соціальної дезадаптованості, тривожності, агресивності, відхилень. Ненормативна лексика, нецензурна лексика, лайки й образи сприймаються підлітками як частина дорослого життя, як ознака приналежності до групи однолітків, позначення незалежності, один із ефективних способів заявити про себе, звернути на себе увагу інших і саме таким чином яскраво самовиразяться. Ненормативна лексика, як засіб прояву вербальної агресії є негативною психологічною реальністю підліткового віку, а профілактика її використання та корекція особистісного розвитку підлітків – актуальною проблемою психології.

Мета статті: виявити та обґрунтувати психологічні фактори, що зумовлюють можливості профілактики використання ненормативної лексики в молодших підлітків.

У процесі вивчення понять „ненормативна лексика”, „обсцена лексика”, „інвектива”, „вербальна агресія”, „лихослів'я” було визначено, що всі вони тією чи іншою мірою мають загальну характеристику (непристойні, неприйнятні, лайливі слова, вирази, лайка) і функції (комунікативно-оціночна функція, емоційна розрядка, зняття стресу, приниження, пригнічення іншої людини). У нашому дослідженні ненормативна лексика розуміється як обсцена лексика, яка характеризується сталою наявністю слів і груп слів, що не схвалюються цензурою та застосовуються у спілкуванні, з несхвальним, лайливим значенням вимовляються навмисно або ненавмисно.

Для успішної профілактики використання ненормативної лексики, особливо в підлітковому віці, необхідно визначити те, що проковує звернення до неї, що детермінує і що закріплює її в комунікативній поведінці підлітка. Пошук причини звернення підлітка до ненормативної лексики дасть можливість визначити тактику проведення профілактичних заходів.

У психолого-педагогічній, методичній літературі описані різні причини використання ненормативної лексики.

Одні дослідники відзначають біологічні причини ненормативної лексики (О. Башманова, Н. Голєв, П. Горяєв, В. Міловатський), інші називають соціальні (О. Славутська, С. Тачина, М. Шакурова) і соціокультурні чинники (С. Невінчаний О. Тимошина, Н. Шапошникова, В. Шаховський), треті пов'язують використання нецензурної лексики із психологічними особливостями формування особистості (О. Глуздова, А. Мітін, О. Саржина) і комунікативною спрямованістю (Л. Андрєєва, М. Козирєва, Н. Ралдугіна, В. Харченко).

Загальні фактори, і психологічні зокрема, використання ненормативної лексики С. Невінчаний класифікував таким чином [1]: девіантна поведінка, розумові порушення; націленість на наслідування дорослих; домінування психологічних комплексів: занепокоєння, тривоги, невпевненості, страх, відставання в розвитку тощо; порушення пізнавальної діяльності, нерозуміння того, що відбувається; низька релігійність, відсутність стійких навичок опанування тією чи іншою релігійною культурою; прагнення позбутися загальних догм; спотворення свідомості (під впливом психотропних засобів, алкоголю, наркотиків і психологічних впливів); відсутність самоконтролю, самообмеження, самонаказу; заохочення друзів і однолітків до вдалого використання лайки; спосіб самозахисту, відлякування більш сильних; прояв легковажності та, навпаки, завзятості у взаєминах; готовність урізноманітнити побутові вислови лихослів'ям; виникнення інтересу, психологічного збудження, азарту від нецензурного слова чи анекдоту; внутрішнє бажання самоствердитися; імпульсивність у діях і вчинках; наявність низького рівня культури в сім'ї, як соціальній групі, та суспільства.

У групі однолітків, серед друзів, очевидно, використання ненормативної лексики вважається ознакою неординарності, „крутості”, дорослості. Вживання в мовленні ненормативної лексики для підлітка є способом подолання суспільних норм, соціальних обмежень на заборонені культурою вирази. Підліток відчуває себе вільним, незалежним, таким, що вийшов із-під тиску визначеного мовленнєвого контролю [2].

Опитування, проведене серед підлітків, виявило такі результати: 40% підлітків відповіли негативно на питання „Як ви ставитеся до вживання ненормативної лексики?”, позитивно ставляться 4% опитаних, а 56% підлітків схиляються до того, що лихослів'я необхідне за певних життєвих обставин. Більшість підліт-

ків, які заявили про незамінність лайки в конкретних випадках, виховуються в сім'ях, де допускається і вживається ненормативна лексика.

Відповідно простежується зв'язок між вихованням у сім'ї та вживанням у мовленні підлітків ненормативної лексики. До сімейних причин можна віднести неповну сім'ю, неблагополучну сім'ю (як сім'ю з порушеними міжособистісними відносинами, частими конфліктами, так і асоціальну), низький виховний потенціал сім'ї (як завищені вимоги, так і потурання, суперечливі вимоги, грубе, жорстоке ставлення до підлітка), матеріальний стан сім'ї (як фінансовий достаток, так і фінансові обмеження), негативний приклад батьків, для яких лихослів'я – норма життя, потуральне ставлення до лихослів'я дитини.

Використання ненормативної лексики є ознакою неконструктивного особистісного розвитку підлітка, оскільки знижує рівень інтелекту, збіднює мислення, призводить до деградації особистості, породжує вседозволеність у вчинках, підвищує агресію, робить підлітка злим, невірноваженим, призводить до порушень у спілкуванні.

У підлітковому віці використання ненормативної лексики створює ризик відхилення від норм розвитку особистості: на тлі посилення вербальної агресії, звички звертатися до лайки, інвектив у соціальних контактах, можливо підвищення дезадаптації, зниження рівня соціального інтелекту та виникнення стійких тенденцій відхилень соціально-психологічного розвитку. Найбільші ризики в цьому сенсі несе у собі молодший підлітковий вік, як перший етап підліткового періоду (М. Андросова, Л. Божович, А. Гузаєва, Г. Бреслава, О. Ємельянова, О. Кобзєва, А. Ковальчук, Л. Семенюк, Л. Шнейдер та ін.). У старшому підлітковому віці ненормативна лексика стає інструментом самоактуалізації та включається до стійких особистісних характеристик, які виявляються у структурі характеру (В. Жельвіс, В. Харченко та ін.). До періоду „дорослості особистість вже може не виявляти агресивності відверто, а замість цього виражати свої ворожі почуття подумки, у фантазіях, висловлюваннях” [2].

Підлітки, які використовують ненормативну лексику, намагаються висловити власні індивідуальні переконання, установки, почуття. У сім'ї, суспільстві підліток засвоює певні ціннісні уявлення та поведінкові моделі вирішення життєвих ситуацій, спостерігається сімейна схильність до використання ненормативної лексики. Порушення дитячо-батьківських відносин, обмеження спілкування підлітків і батьків, несприятливе комунікативне середовище в дитячому колективі, розкуте розмовне мовлення між підлітками визначили причини порушення комунікативної сфери (Л. Андрєєва, М. Козирєва, Н. Ралдугіна, В. Харченко).

Використання ненормативної лексики в підлітків може призвести до досвіду мовленнєвої поведінки, результатом якого можуть бути мовленнєві девіації та девіантна поведінка в цілому. Сам факт використання ненормативної лексики – це вже результат неконструктивного пошуку виявити себе, ствердитися в спілкуванні з іншими, виявити свою індивідуальність (І. Белявський, О. Глуздова, В. Міловатський, С. Невінчаний та ін.). Водночас ненормативна лексика в підлітків супроводжується високою афективністю, сприйнятливостю до бурхливих емоцій, негайної реакцією на них, схильністю діяти без свідомого контролю, імпульсивністю, короткостроковістю, спонтанністю, мимовільністю реакцій, недиференційованим характером реакцій (С. Виноградов, І. Стернін, Н. Кузіна, Ю. Щербініна та ін.).

Заслугують на увагу дослідження, в яких звернення підлітків до ненормативної лексики пов'язується з їхніми психологічними особливостями: у одних підлітків використання ненормативної лексики може супроводжуватися перевагою емоційно-поведінкових характеристик, низьким самоконтролем поведінки, довільністю реакцій (Л. Андрєєва, М. Андросова, Н. Петрусь, О. Глуздова та ін.), у інших може переважати свідоме та „звичне” вживання нецензурних слів і лайки, яке пов'язане з цілеспрямованою образою співрозмовника, із проявом негативізму, незалежності, соціально-психологічної дезадаптації (В. Беліков, М. Дунаєв, Н. Простакішіна, В. Харченко та ін.), у третіх домінувати неадекватна самооцінка, низькі здібності аналізувати свою соціальну поведінку, брак самокритичності (Н. Кузіна, В. Харченко, Ю. Щербініна та ін.). Тобто, звернення до ненормативної лексики в підлітків може бути детерміновано різними варіантами домінуючих психологічних факторів, виявлення яких, на нашу думку, дозволить звести їхню різноманітність до певних груп і на цій основі успішно здійснювати профілактичну роботу.

У результаті аналізу сучасних досліджень ми дійшли висновку, що використання ненормативної лексики в молодших підлітків, насамперед, пов'язане з потребою в самовираженні, у позиціонуванні себе як дорослого, самостійного і впевненого в собі, що дозволяє виявляти вербальну агресію, використовуючи „заборонені” слова і вирази.

Використання молодшими підлітками ненормативної лексики обумовлено загостренням суперечності між потребою в самовираженні особистості та відсутністю в підлітковому віці достатнього досвіду конструктивного вербального самовираження. Вирішення даного протиріччя повинно бути забезпечене системою діяльності педагога, психолога, із залученням батьків, з урахуванням психологічних особливостей підлітків, організовуючи соціальну ситуацію розвитку, навчаючи конструктивному вербальному самовираженню.

Проблема профілактики та корекції, на думку А. Гузаєвої, має вирішуватися за такими напрямками: вивчення факторів, що викликають порушення в особистісному розвитку підлітків, що призводять до вербальної агресії, відхилень у поведінці, та, у міру можливості, усунення цих негативних впливів; рання діагностика деструктивної поведінки підлітків; забезпечення диференційованого підходу в підборі виховних і профілактичних засобів психолого-педагогічної корекції вербальної агресії, вживання лайки підлітками. Лише спільні зусилля батьків, психологів, педагогів, соціальних і медичних працівників, політиків, діячів культури допоможуть змінити ставлення до лихослів'я. Проведені акції, програми здійснення політики дер-

жави, спрямовані й орієнтовані на проблеми і потреби підростаючого покоління, допоможуть створенню дієвих механізмів, що дозволяють усвідомити підлітками важливості життя, обов'язків перед сім'єю, суспільством у цілому [3, с. 82]. І. Підласий рекомендує для викорінення використання ненормативної лексики у школярів наполегливо, послідовно, терпляче у вираженні переживань і думок допомагати підліткам позбавлятися від лайливих, нецензурних слів; стримуватися від лихослів'я та висловлюватися лише нормативною лексикою; наочно, переконливо демонструвати вираження почуттів без лайки та лихослів'я; переконувати на конкретних позитивних прикладах, що дія приємного слова набагато сильніша, ніж вживання лихослів'я і лайки; допомагати підліткам засвоювати зразки культурного, ввічливого вираження почуттів і думок у схожих ситуаціях; формувати негативний образ людини, що вживає нецензурні вирази, лайливі слова; переконувати підлітків у тому, що до лихослів'я вдаються обмежені, слабкі люди, які нічого не можуть сказати нормальними словами; формувати неприйнятність до ненормативних слів як способу вираження почуттів і думок; показувати і підкреслювати на реальних прикладах, що в невживаних людьми майбутнє менш привабливе, що власне використання ненормативних слів і виразів не дозволило багатьом досягти в житті успіху; системно проводити спеціальні корекційні вправи для підлітків, чиє мовлення засмічене лихослів'ям; активізувати вироблення правильних форм взаємодії та спілкування в рішенні інших корекційних завдань [4, с. 200].

М. Добрунова пропонує акцентувати корекційну роботу на стимулюванні особистісного зростання підлітків, на розкритті потенційних можливостей, на розвитку саморегуляції та самосвідомості, виробленні нових, позитивних відносин і форм спілкування з однолітками та дорослими [5]. Для зменшення частки негативних форм відхилень поведінки С. Романов рекомендує здійснити психолого-педагогічний вплив на особистість підлітка, зокрема на компоненти самоствавлення та самооцінки [6].

Психолого-педагогічна профілактика використання ненормативної лексики в підлітків спрямована на попередження порушень у розвитку та становленні особистості, мінімізацію та виключення використання ненормативної лексики в спілкуванні, формування конструктивних способів самовираження та корекцію психологічних особливостей підлітків, які використовують ненормативну лексику. В основі психолого-педагогічної профілактики використання ненормативної лексики є виявлення психологічних чинників як сукупності особистісних характеристик молодшого підлітка, що впливають на їхнє звернення до ненормативної лексики.

Для цього, на нашу думку, зміст психолого-педагогічної профілактики має бути спрямований на підвищення рівня соціально-психологічної адаптації, самокритичності, соціального інтелекту, водночас зниження проявів мимовільного ненормативного емоційного реагування, роздратування, негативізму, незалежності, організацію особистісно-орієнтованої взаємодії дорослих (батьків, педагогів, психолога) з підлітком для формування способів конструктивного самовираження.

Особистісно-орієнтована взаємодія це рівноправне спілкування дорослого та підлітка, яка допомагає підлітку виявляти свою індивідуальність, спрямовує активність самовираження підлітка на усвідомлення самого себе як особистості, на створення позитивного образу „Я” в очах однолітків і дорослих, на вибір нормативно схвалюваного формату спілкування, самопрезентації та самодемонстрації, на отримання суспільного визнання за допомогою способів, схвалюваних і поділюваних значущими для підлітка дорослими.

Ключовими позиціями у проектуванні психолого-педагогічної роботи на основі особистісно-орієнтованої взаємодії дорослого та підлітка є надання допомоги підліткові у формуванні активної особистісної позиції; у виборі значущих для підлітка цінностей; виявлення наукових і життєвих проблем, які його цікавлять, та засвоєння способів їх вирішення, відкриття рефлексивного світу власного „Я” і вміння керувати ним.

Психолого-педагогічна профілактика використання ненормативної лексики в підлітків на основі особистісно-орієнтованого підходу несе в собі такі функції: 1) врахування особистісних особливостей підлітка; 2) стимулювання процесів самосвідомості, самоаналізу; 3) активізація самоконтролю, саморегуляції; 4) формування переконання підлітка в неприйнятності використання ненормативної лексики і можливості застосування альтернативи у форматі конструктивного самовираження.

У розробці програми профілактики використання ненормативної лексики підлітками ми спиралися на особистісно-орієнтований підхід, на виявлення психологічних чинників як сукупності особистісних характеристик молодшого підлітка, що впливають на його звернення до ненормативної лексики, з урахуванням інтересів розвитку особистості молодшого підлітка, його індивідуальних особливостей, попередження негативних траєкторій особистісного й індивідуального розвитку, визначення суб'єктивної позиції підлітка в профілактичній роботі.

Розроблена програма є структурно-функціональною, складається з трьох компонентів, сукупність яких відображає комплекс заходів психолога із досягнення мети профілактичної роботи: організаційно-цільовий (виконує цілеспрямовуючу й організаційну функції), комунікативно-діяльнісний (виконує комунікативну та діяльнісну функції), діагностично-оціночний (виконує діагностичну й оціночну функції) – містить послідовність діагностичних заходів із встановлення результату проведеної роботи та оцінки її успішності.

Загальна мета програми: забезпечити профілактику використання підлітками ненормативної лексики.

Завдання психолого-педагогічної профілактики використання ненормативної лексики в підлітків:

1. Виявити групу молодших підлітків, що використовують ненормативну лексику.

2. Виявити особистісні характеристики молодших підлітків, що використовують ненормативну лексику та визначити психологічні чинники.

3. Провести профілактичну роботу з молодшими підлітками, які використовують ненормативну лексику.

В основі психопрофілактичної роботи закладені наступні принципи:

1. Принцип послідовності проведення заходів психолого-педагогічної профілактики використання ненормативної лексики в підлітків. Реалізація даного принципу забезпечується послідовністю дій психолога: діагностичних, корекційних, прогностичних, організаційних, практичних, аналітичних.

2. Принцип врахування індивідуально-особистісних особливостей підлітків. „Адресне” використання різних прийомів і методів психопрофілактики допомагають підлітку засвоїти навички конструктивної поведінки, уміння управляти своїми емоціями, усвідомити свою неординарність, адекватно оцінювати свої можливості.

3. Принцип партнерської участі дорослого та підлітка полягає в наданні з боку дорослого підтримки підлітку в пізнанні навколишнього світу і самого себе. Механізм реалізації цього принципу полягає в спеціально організованих психологом заходах із залученням батьків і педагогів, у процесі яких актуалізуються позитивні установки, поступово переходять у стійкі конструктивні мотиваційні утворення; у засвоєнні цілей, мотивів, ідеалів, змісту спрямованості особистості підлітка. Формування та розвиток підлітка відбувається в цілісній системі соціальних взаємин, в єдності з ними і невід’ємно від них.

4. Принцип реалізації захисно-запобіжних заходів, спрямований на створення умов для розвитку та підтримки в підлітків адекватної самооцінки, саморегуляції та самоконтролю. Сформованість системи усвідомленого самоконтролю поведінки, саморегуляції емоційних станів, а також готовність контролювати і стримувати спонукання до використання ненормативної лексики дозволяють коригувати деструктивні прояви особистості підлітків.

Психолого-педагогічна профілактика пов’язана з діагностичною, консультативною, корекційною діяльністю психолога. І суб’єктами її є психолог, педагоги і батьки підлітків. Координація взаємодії цих суб’єктів і реалізація особистісно-орієнтованого підходу, значною мірою, сприятиме ефективності реалізації психолого-педагогічної профілактики використання ненормативної лексики в підлітків.

Звернення до ненормативної лексики в підлітків може бути детерміновано різними варіантами домінуючих психологічних факторів, виявлення яких дозволить найбільш успішно здійснювати профілактичну роботу.

Для вирішення проблеми психолого-педагогічної профілактики використання ненормативної лексики в підлітків необхідно забезпечити, по-перше, корекційно-розвиваючу роботу з підвищення рівня соціально-психологічної адаптації, самокритичності, соціального інтелекту, зниженні водночас проявів мимовільного ненормативного емоційного реагування, роздратування, негативізму; по-друге, будувати роботу з урахуванням певного психологічного чинника використання ненормативної лексики молодшими підлітками для проведення „адресної” профілактики й організації особистісно-орієнтованої взаємодії дорослих (батьків, педагогів, психолога) з підлітком для формування конструктивних способів самовираження.

Список використаних джерел:

1. Невенчанний С. В. Сквернословие, как форма проявления вербальной агрессии : *Отклоняющееся поведение человека в современном мире: проблемы и решения* : материалы второй Международной заочной научно-практической конференции. Владимир, 2011. С. 70–75.

2. Жельвис В. И. Поле брани : сквернословие как социальная проблема. Москва : Ладомир, 2001. 352 с.

3. Гузаева А. Р. Профилактика и коррекция употребления ненормативной лексики среди подростков: *Актуальные вопросы современной психологии и педагогики* : Сборник докладов международной научной заочной конференции. Липецк, 20 марта 2010 г. Липецк : Издательский центр „Де-факто”, 2010. С. 164–167.

4. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике : для средних специальных учебных заведений. Москва : Владос, 2003. 352 с.

5. Добрунова М. Н. Коррекция девиантного поведения подростков в условиях оздоровительно-образовательных центров : автореф. дис. ... канд. педагогических наук. Ярославль, 2008. 17 с.

6. Романов А. А. Направленная игровая терапия агрессивного поведения у детей : альбом диагностических и коррекционных методик. Москва : „ПлэЙТ”, 2004. 48 с.